

/ČLANCI

UDK 34.08:929 Konstantinović M.

CERIF: H 250, H 300

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_22MK01A

Dr Nina KRŠLJANIN*

MIHAILO KONSTANTINOVIĆ (1897–1982): PRAVNIK KOJI JE OBELEŽIO JEDNU EPOHU

U članku je dat biografski pregled života i dela Mihaila Konstantinovića, profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i dopisnog člana JAZU. Prikazani su njegovo školovanje, univerzitetska i naučna karijera, politički angažman, rad na zakonodavstvu i u stručnim udruženjima. Autor se osvrće kako na doprinos Mihaila Konstantinovića srpskom zakonodavstvu i pravnoj nauci i priznanja koja je zaslužio, tako i na kontroverze njegovog života i rada, te zaključuje da je detaljnije proučavanje njegovog lika i dela svakako neophodno.

Ključne reči: *Biografija. – Civilistika. – Jugoslavija. – Vlada Kraljevine Jugoslavije. – Zakonodavac.*

* Docent, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, nina.krsljanin@ius.bg.ac.rs.

1. POREKLO I OBRAZOVANJE, PRVI SVETSKI RAT

Mihailo Konstantinović je rođen 10. marta (23. po gregorijanskom kalendaru) 1897. godine u Čačku, kao sedmo od osmoro dete oca Ilije i majke Pave, rođene Ratković. Kršten je 16. marta u Hramu Svetog Vaznesenja u Čačku (u matičnoj knjizi je upisan kao „Mijailo“, po dedi po ocu). Roditelji, ranije zemljoradnici u selu Čelice u Sandžaku, izbegli su odande zbog sukoba s Turcima (smatra se da je Ilija Konstantinović odbijao da kuluči nekom lokalnom moćniku) i naselili se u Čačku, gde je Ilija radio kao nadničar, građevinski radnik, a Pava se kao domaćica brinula o kući i deci (Marković, Pavlović 2015; Konstantinović 1998, 7; APF: MK).

Mladi Mihailo je pohađao osnovnu školu i gimnaziju (tada jedine) u Čačku; uprkos siromaštvu, bio je odlikaš. Tek je završio šesti razred gimnazije kada je izbio Prvi svetski rat. Prijavio se dobrovoljno kao bolničar pisar i služio je u Drugoj vojnoj bolnici u Čačku. Kada je došlo do povlačenja, u jesen i zimu 1915. godine, povukao se sa srpskom vojskom na jug, preko Albanije,¹ a u januaru 1916. godine prešao je u Francusku. (Zajedno sa njim taj put je prešao i njegov drug iz gimnazije Božidar Spasović, kasnije lekar i celoživotni prijatelj.) Već u maju stupio je u Srpski univerzitetski bataljon u Žozjeu, gde je proveo trinaest meseci i stekao čin pešadijskog kapetana druge klase. Krajem 1916. godine završio je gimnaziju, jer je đacima izbeglim u Francusku bilo omogućeno da završe školovanje. U junu naredne godine demobilisan je i poslat da upiše Pravni fakultet u Lionu, ali već posle prve godine, u julu 1918. godine, napustio je studije da bi kao dobrovoljac stupio u francusku vojsku. Učestvovao je u borbama na zapadnom frontu u 5, 30. i 254. puku poljske artiljerije, uključujući i Verdensku bitku. Posle demobilizacije, u aprilu 1919. godine, nastavio je trogodišnje studije prava u Lionu i diplomirao 17. jula 1920. godine. Dok je boravio u Francuskoj, redovno se dopisivao sa porodicom u Čačku, naročito sa sestrama (Marković, Pavlović 2015; Marković 2015; APF: MK; In memoriam 1982, 13; Konstantinović 1998, 7; Perović 2006, 9).

Po povratku u Srbiju, ukazom Ministarstva pravde, dobio je posao kao pisar druge klase u Ohridskom prvostepenom sudu, ali je ubrzo dao ostavku jer se ponovo uputio na Pravni fakultet u Lionu, na doktorske studije. Tamo je imao priliku da uči od najvećih stručnjaka svog doba, uključujući i poznatog

¹ Shodno tome, bio je i nosilac Albanske spomenice (Milošević 1982, 12).

civilistu i komparatistu Luja Žosrana (*Louis Josserand*, 1868–1941).² Doktorsku disertaciju iz rimskog prava, pod naslovom *Le 'periculum rei venditae' en droit romain*, odbranio je 7. jula 1923. godine (Konstantinovitch 1923).³ Bila mu je ponuđena i mogućnost da ostane u Lionu i tamo nastavi univerzitetsku karijeru, ali on je želeo da se vrati u Srbiju (Konstantinović 1998, 7; Perović 2006, 9). Osim patriotskih, tome su mogli doprineti i tragični porodični razlozi: 3. jula 1922. godine, dok je boravila sa Mihailom u Lionu, od bolesti je preminula njegova mlađa i najdraža sestra Desanka, a 20. aprila (3. maja) 1923. godine – nedugo pre sinovljeve odbrane doktorata – i majka Pava. Nesporno je da je barem pre Drugog svetskog rata aktivno održavao veze sa Čačkom (Marković, Pavlović 2015, 78–79, 85–87).

2. FAKULTETSKA KARIJERA I RANI NAUČNI RAD

Po povratku u Beograd, u julu 1923. godine, vraćen je na pisarsko radno mesto u Ohridu, ali je već krajem godine izabran za docenta na Pravnom fakultetu u Subotici, na katedru građanskog i međunarodnog privatnog prava: na dužnost je stupio 1. februara 1924. godine. U tom periodu je na subotičkom fakultetu kraće vreme proveo i Đorđe Tasić, koji je o njemu imao „izvanredno mišljenje“ (Kandić 2002, 209) i koji će mu ostati prijatelj i saradnik narednih decenija. Već 21. avgusta 1926. godine Konstantinović je dostigao zvanje

² Žosran je bio u dobrim stručnim odnosima i sa beogradskim profesorom Živojinom Perićem, a 1933. godine je, kao dekan Pravnog fakulteta u Lionu, zajedno sa upravnikom Instituta za uporedno pravo Univerziteta u Lionu Eduarom Lamberom (*Édouard Lambert*, 1866–1947), bio predlagač da se Periću dodeli počasni doktorat Univerziteta u Lionu za doprinos nauci uporednog prava (Kršljanin 2020, 211).

³ Naslov Konstantinovićeve doktorske teze često je prenošen sa manjim ili većim pogreškama u naslovu. Anonimni nekrolog u „Analima Pravnog fakulteta u Beogradu“ iz 1982. godine (In memoriam 1982, 13) i Radomir Konstantinović (1998, 7) navode je kao „*Le periculum rei venditae en droit romain classique*“; Kandić (2002, 209) kao naslov navodi „*Periculum rei venditore – en droit romain*“. O tezi su se mnogi profesori Pravnog fakulteta izjašnjavali veoma pohvalnim rečima: tako Lukić (1982, 5), Đurović (1982, 7), Kandić (2002, 209, 214); doživela je i dva prikaza u francuskim časopisima tog vremena.

vanrednog profesora, a u februaru 1935. godine premešten je na Pravni fakultet u Beogradu,⁴ gde je 21. septembra 1937. godine postao redovni profesor⁵ (APF: MK; Kandić 2002, 209–210; Konstantinović 1998, 7).

Prema rečima Radomira Lukića (1982, 5), „njegova zaista sjajna predavanja (...) su ostavljala dubok utisak na sve nas ondašnje studente, kao i na njegove kasnije studente sve do odlaska u penziju“, a osim usko pravnih znanja (ne samo iz oblasti građanskog prava), Konstantinović je bio poznavalac i drugih društvenih nauka – sociologije, istorije, filozofije – pa i narodnih običaja i seoskog života. Mnogim savremenim studentima i kolegama ostao je u sećanju kao čovek široke erudicije, savršenih manira,

⁴ O tom premeštaju sačuvan je dopis Savetu Pravnog fakulteta u Beogradu od 15. decembra 1934. godine koji živopisno ilustruje tadašnji fakultetski život. Prvo se ističe kako „Katedra za građansko pravo sa Međunarodnim privatnim pravom predstavlja ne jednu katedru u uobičajenom smislu te reči već čitav jedan splet nauka, tako da se ona može smatrati skoro kao osek studija na Pravnom fakultetu“. Navodeći dalje kako se građansko pravo vremenom pretvorilo u niz skoro samostalnih pravnih grana, autori dopisa navode predmete koji se predaju (Građansko pravo I, II i III deo i Međunarodno privatno pravo), te broj njihovih časova nedeljno (7, 9, 9 i 5), kojima je sada potrebno dodati i časove na doktorskom kursu, s čime se dolazi do broja od 38 časova nedeljno, što premašuje zakonsko opterećenje postojećih nastavnika na katedri: redovnih profesora Perića i Spasojevića, vanrednog profesora Bartoša i docenta Markovića. Listajući dalje i opterećenje u pogledu broja ispita u poslednjem oktobarskom roku, autori predlažu da se za vanrednog profesora ove katedre izabere Mihailo Konstantinović, vanredni profesor subotičkog Pravnog fakulteta, čije „opšte poznate visoke naučne, nastavničke, moralne i socijalne kvalifikacije (...) nije potrebno ponovno naglašavati“. Konačno, bave se i procedurom izbora te naglašavaju da bi nju trebalo završiti u fakultetskom Savetu bez konkursa jer je cilj konkursa „davanje zvanja najdostojnijem“, a Konstantinović je već dobio zvanje vanrednog profesora u Subotici, po istim kriterijumima koji se koriste u Beogradu, te je dovoljno glasanje na Fakultetu i Konstantinovićev pisani pristanak „da se ne povredi autonomija fakulteta i lična garantija o nepokretnosti profesora“. Posle toga je dovoljno da univerzitetski Senat, kao „prva viša zajednička univerzitetska vlast za oba ova fakulteta“ oceni opravdanost premeštaja. Predlog su potpisali Živojin Perić, Dragoljub Arandjelović, Živan Spasojević, Velizar Mitrović, Đorđe Tasić, Relja Popović i Milan Bartoš (APF: MK). Savet je imao neke načelne primedbe na taj predlog – Božidar Marković je bio zabrinut zbog slabljenja subotičkog fakulteta Konstantinovićevim odlaskom, a Dragoslav Janković je istakao da po zakonu ne bi trebalo da bude razlike u izboru u zavisnosti od toga da li kandidat već ima zvanje vanrednog profesora na nekom drugom fakultetu ili ne. Ipak, odluka je uspešno doneta (Kandić 2002, 210).

⁵ U kartonu zaposlenog radnika, u arhivi Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, verovatno prepisivačkom greškom, pogrešno su navedeni datumi izbora u zvanje vanrednog i redovnog profesora kao 21. jul 1936. i 21. septembar 1939. godine. Iz ostale dokumentacije nesporno proizlaze ispravne godine, koje su i objavljene u biografskoj belešci uz „Politiku sporazuma“ (APF: MK, Konstantinović 1998, 7–8).

elegantnog i preciznog jezika (Lukić 1982, 6; Milošević 1982; In memoriam 1982, 14–17; Milojević 2003). Prema studentima se ophodio „istovremeno kao ravnopravnima i onima kojima treba pomoći. To se naročito videlo na ispitima. Prof. Konstantinović je uvek bio ljubazan i na neosetan i blag način pomagao studentu da kaže ono što stvarno zna“ (Lukić 1982, 6). Insistirao je na upotrebi sudske prakse i njenoj obradi pomoću dostignuća savremene pravne nauke u podučavanju, naročito na postdiplomskim studijama, što su naročito cenili njegovi studenti koji su ostali kao nastavnici na fakultetu (In memoriam 1982, 15–16).

Konstantinović je imao i relevantan međunarodni angažman u struci, koji je, verovatno, utabao put i njegovoj kasnijoj političkoj aktivnosti: 1928. godine Ministarstvo inostranih dela poslalo ga je kao delegata na Konferenciju za međunarodno privatno pravo u Hagu, a u periodu od 1936. do 1939. godine bio je pravni savetnik pred Stalnim međunarodnim sudom, pre svega u sporu „Lozinger i komp.“. Krajem 1939. godine učestvovao je na kongresu Međunarodnog instituta za sociologiju u Bukureštu. Ipak, primećeno je da nije naročito često učestvovao na međunarodnim kongresima, već se time primarno bavio profesor Živojin Perić (APF: MK, službenički list; Kandić 2002, 211).

Bio je jedan od članova komisije koja je radila na predlogu Zajedničke uredbе za sve pravne fakultete u zemlji 1937. godine, a zatim je bio predstavnik Pravnog fakulteta u Beogradu u komisiji za redigovanje konačnog teksta Uredbe, u kojoj su učestvovali predstavnici svih pravnih fakulteta. Uredba je doneta 1938. godine, mada nije zaživela u praksi što zbog otpora nekih pravnih fakulteta (naročito zagrebačkog), što zbog izbijanja Drugog svetskog rata (Kandić 2002, 212).

Već u tom periodu, Konstantinović se zanimao za važno pitanje pokušaja kodifikacije građanskog prava u Kraljevini Jugoslaviji, te je njemu posvetio zasebnu raspravu (Konstantinović 1933). Glavno sporno pitanje toga vremena bilo je da li novi građanski zakonik treba da se oslanja na austrijski Građanski zakonik ili u većoj meri na druge, modernije zakonike toga doba (videti detaljnije Mirković 2020). Konstantinović je, međutim, izneo hipotezu da bi najbolje bilo osloniti se na Bogišićev Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, kao mnogo bliži duhu našeg naroda, a proslavljen širom sveta. To nestandardno stanovište nije naišlo na širu podršku i Predosnova je, objavljena naredne godine, ipak bila zasnovana na austrijskom Građanskom zakoniku.⁶

⁶ Ipak, neki autori su kasnije Konstantinovićeve ideje smatrali „izvanrednim pravnim argumentima“ (Đurović 1982, 8–9, manje izraženo Kandić 2002, 213).

„Naučno delo prof. Konstantinovića u predratnom periodu po obimu nije veliko, ali je po uticaju na nauku civilnog prava veoma značajno“, ocenila je Ljubica Kandić (2002, 214). Građansko pravo je, razumljivo, bilo fokus njegovog rada. Bavio se pitanjima važnim za praksu, neretko spornim ili problematičnim, počev od položaja žene u građanskom pravu (Konstantinović 1925b), preko naslednog prava (Konstantinović 1930), do pitanja pokretne hipoteke (Konstantinović 1931). Ipak, osim još jednog važnog romanističkog rada o teoriji rizika (Konstantinović 1924), i u drugim tekstovima je pokazivao dobro poznavanje pravne istorije (na primer, Konstantinović 1925a), a tim pre uporednog prava, koje je uočljivo u većini njegovih radova. Osim toga, bavio se i pitanjima iz drugih oblasti prava – na primer, nomotehnikom (Konstantinović 1925c), autorskim pravom (Konstantinović 1928) ili radnim pravom (Konstantinović 1936).⁷

3. POLITIČKI ANGAŽMAN I DRUGI SVETSKI RAT

Tokom 1939. godine, Konstantinović je učestvovao u radu na srpsko-hrvatskom sporazumu, kasnije poznatom po imenima potpisnika kao sporazum Cvetković–Maček. Za taj rad je odlikovan Ordenom Svetog Save prvog reda 1939. i Ordenom Belog orla trećeg reda 1940. godine.⁸ I sam je stupio u sastav vlade 26. avgusta 1939. godine, prvo kao ministar bez portfelja, zatim kao ministar pravde. U martu 1941. dao je ostavku, kako sam navodi „zbog neslaganja sa spoljnom politikom vlade“ (APF: MK, Opšti upitnik od 4. decembra 1946). Tokom ministarskog angažmana bio je u svojstvu honorarnog profesora na Pravnom fakultetu (Kandić 2022, 210).

U radu na sporazumu, Konstantinović je, zajedno sa Đorđem Tasićem i Mihailom Ilićem,⁹ imao zadatak da nađe pravno prihvatljivo rešenje kojim bi se udovoljilo hrvatskim zahtevima. Cilj je, dakle, bio postavljen odozgo: trebalo je odabrati adekvatna sredstva. Pravnici su se odmah složili da čl. 116. Ustava daje tražene mogućnosti, to jest da predstavlja privremenu – na neki način, probnu – ustavnu reviziju čiji bi konačni efekti bili odloženi do

⁷ Detaljniji pregled Konstantinovićevih predratnih radova videti u Kandić (2002, 214–216) i Pajić (2015).

⁸ Oba ordena potiču još iz Kraljevine Srbije: uveo ih je kralj Milan 1883. godine. Oba su imala pet stepena (Ristić *et al.* 2016, 10).

⁹ Konstantinović je imao srećniju sudbinu od svojih kolega na Pravnom fakultetu i u tom poduhvatu: i Đorđa Tasića i Mihaila Ilića je tokom rata streljao Gestapo, prvog 23. avgusta 1943, drugog 20. marta 1944. godine (Konstantinović 1998, 6).

kraljevog punoletstva; mada su intimno smatrali „da je stvar pravno teško izvodljiva, politički sumnjiva, i da neće rešiti pitanje već ga, možda, samo zameniti“ (Konstantinović 1998, 16). Do sadržine izmena, međutim, bilo je teže doći. Posle više nacрта i pregovora, od prvobitne ideje podela Kraljevine na tri oblasti, odnosno pokrajine – slovenačku, hrvatsku i srpsku – stiglo se do asimetričnog rešenja osnivanjem Banovine Hrvatske i pratećim političkim aktima, raspuštanjem Skupštine i Senata... Konstantinović je više puta isticao da „treba rešiti sva pitanja odjednom i to za celu zemlju, a ne samo za Hrvatsku banovinu: inače oni će dobiti podlogu za sve nove i nove i teže zahteve, pa će biti još teže izaći sa njima na kraj“, te da predloženo hrvatsko rešenje ide ka konfederaciji (Konstantinović 1998, 32–33); međutim, Cvetković nije bio spreman na rizik i otezanje koje bi ovakvo temeljno, principijelno rešenje nosilo, već je bio za efikasnije političke ustupke. Kasniji pokušaji da se Uredba o Banovini Hrvatskoj proširi i na druge teritorije prekinuti su ratom (Konstantinović 1998, 13–44). Prema Popovićevom (2015) mišljenju, kao glavne uporišne tačke Konstantinovićeve politike tog perioda mogu se izdvojiti odanost srpsko-hrvatskom sporazumu, legitimnost i opredeljenje za federalizam.

Konstantinovićeve dnevničke beleške iz perioda približavanja Drugog svetskog rata Srbiji pokazuju misli funkcionera pre nego političara, čoveka zabrinutog za dobrobit svoje zemlje, i umesno je Trkuljino (2015, 28) mišljenje da su posredi „najdramatičnije i najpotresnije stranice“ njegovog dnevnika. Memorandum koji je sastavio povodom potencijalnog pakta sa Nemačkom, 13. februara 1941. godine, otkriva da nije imao nikakvih iluzija u pogledu Hitlerovih namera, a završava se sledećim rečima: „Za nas je bolje da nas direktno napadnu nego da nas izolovane mrcvare. Jer čak i kad bi naš kraj u oba slučaja bio isti, ne bi put bio isti. U slučaju napada i otpora naša bi čast bila čitava, a to će značiti nešto u trenutku likvidiranja ovog rata“ (Konstantinović 1998, 298). Dugo se lomio i dvoumio da li da napusti vladu zbog njene politike približavanja Trojnom paktu, sa kojom nije mogao da se složi. Čak je, 23. marta 1941. godine, povukao već najavljenju (možda i podnetu) ostavku i rešio da ostane u vladi, smatrajući da je to njegova dužnost i da neće biti adekvatne osobe da ga zameni u tako dramatičnom trenutku. Međutim, opservacija generala Petra Pešića, tada ministra vojnog, da su svi koji u tom času daju ostavke izdajnici, uključujući i samog Konstantinovića, za koga Pešić nije znao da je ostavku povukao, te opaska Milana Antića, ministra dvora, da se Konstantinović „popravio“ vratili su ga prvobitnom mišljenju. „Mene to šokira, ali mi se ne dâ da reagiram, jer skoro svi kao po komandi prihvataju drugi razgovor. To me duboko dira, i moja misao je odmah određena: ja ću se povući“, zabeležio je. U audijenciji kod kneza Pavla 26. marta rezimirao je da je „svojom ostavkom hteo postići da se dobije vremena u jednoj kapitalnoj stvari sa kojom se ne slažem.

Ispričao sam mu da sam na sednici Ministarskog saveta rekao da dobijena ograničenja Pakta znače mnogo, vrlo mnogo... Ukoliko budu poštovana, ali to je drugo pitanje. Stvar bi bila prihvatljivija da je data u nekoj drugoj formi. Trojni pakt znači kapitulaciju. To je simbol, a simboli u društvenom životu mnogo znače“ (Konstantinović 1998, 335–344).

Posle stupanja Kraljevine Jugoslavije u rat i naredbe o kapitulaciji, u aprilu 1941. godine, Konstantinović je izbegao u Egipat. Odatle je prešao u Palestinu, pa zatim u Tursku, kako bi prikupljao materijal o ratnim zločinima okupatora u Jugoslaviji i proučavao materiju odgovornosti za ratne zločine. U aprilu 1942. godine vratio se u Egipat, gde je nastavio sa radom. U junu 1944. godine, posle sporazuma Tito–Šubašić, novi predsednik vlade u izgnanstvu Ivan Šubašić pozvao ga je da stupi u vladu i ponudio mu mesto ministra spoljnih poslova. Iako je u julu¹⁰ učestvovao sa Šubašićem u pregovorima u Italiji sa Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije, Konstantinović je odbio ponudu da pristupi vladi, smatrajući da ona posle Sporazuma neće imati realne vlasti, a da on na takav sporazum ne bi ni mogao pristati ako bi bio kraljev ministar.¹¹ Isticao je kako bi mu bilo draže da stupi u neku boračku jedinicu, bilo savezničku ili jugoslovensku; to, ipak, nije učinio, već je u narednom periodu ostao u Londonu, pomažući u pregovorima i prateći zbivanja, ali lagano se distancirajući od vlade, neretko uz neslaganje i nevericu zbog poteza i metoda kako vlade u izgnanstvu, tako i dolazeće komunističke vlasti. U zemlju se vratio 18. februara 1945. godine (Konstantinović 1998, 7–8, 361–503; APF: MK; Kandić 2005, 294).

Okupacione novine su o Konstantinoviću još početkom okupacije pričale kao o pristalici komunista. Tako je beogradski *Donauzeitung* objavio članak pod naslovom „Trojanski konj, ili: Mihajlo Konstantinović i njegovi prijatelji“, koji je *Obnova* prenela 3. septembra 1941. godine. Članak govori o Cvetkovićevom poveravanju srpsko-hrvatskog sporazuma Mihailu Iliću, Đorđu Tasiću i Konstantinoviću, ali se fokusira na poslednjeg. Njega predstavlja kao čoveka od koga je, zbog poverenja koje mu je Cvetković poklanjao, zavisilo da li će ovaj ili onaj nacrt zakona dobiti podršku vlade

¹⁰ U Opštem upitniku koji je popunio 4. decembra 1946. u vezi sa zapošljavanjem na Pravnom fakultetu, Konstantinović navodi: „Jula 1944 bio pozvan od novog predsedn. vlade u London da stupi u vladu a jula iste god. išao s njim u Italiju radi pregovora...“ Po konstrukciji rečenice, jedan jul – logično je, prvi – mora biti štamparska greška, umesto kojeg treba da stoji jun; to potvrđuju i dnevničke beleške u „Politici sporazuma“.

¹¹ U dnevniku je 5. ili 6. jula 1944. godine zabeležio: „Ja bih mogao primiti kao privatno lice sve što je Šubašić uglavio u sporazumu sa Titom. Ali to ne mogu primiti kao kraljevski ministar. Mislim da to ne bi bilo lojalno prema Kruni“ (Konstantinović 1998, 367).

– i koji je to zloupotrebljavao u interesu za okupacione vlasti nepoželjnih društvenih grupa. „Konstantinovićev pisci sto je ličio na jedno sito, u kome su se zadržavali svi nacrti zakona, koji su, na bilo koji način, ometali namere Jevreja masona, demokrata ili komunista ove zemlje“, navodi se u članku. Tvrdi se kako je Konstantinović „štiti sve što je bilo levičarsko i što je bilo u vezi sa marksizmom, sa Jevrejima i sa masonima“, te kako su studenti i opozicionari u Kraljevini Jugoslaviji takoreći bez izuzetka bili komunisti i rusofili, te kako su se komunizam i boljševizam od 1933. godine širili posredstvom Jevreja emigranata! Tekst stvara sliku da je Konstantinović manipulirao kako seljačkim stanovništvom koje nije bilo blisko ovoj ideologiji i nekim masama opozicionara, ali i samim Cvetkovićem, na koga je imao „neograničen upliv“, te da je za sve to dobijao uputstva iz masonskih loža iz Pariza. Po tom tekstu, Cvetković je Konstantinovića učinio ministrom pravde upravo u neuspešnom pokušaju da prekine taj uticaj, a „Korošec ga je nazvao ‘sivom eminencijom’ i uporedio sa Kerenskim“. Tako je, po tekstu, Konstantinović izazvao državni udar 27. marta, „doveo trojanskog konja komunista i masona u zemlju i čuvao ga do dana velikog sporazuma, do englesko-boljševičkog bratimstva“ (APF: MK, izvod iz lista *Obnova*).

Slično, propagandna knjižica „Komunizam na Beogradskom univerzitetu“ etiketirala je ministre Konstantinovića, Branka Čubrilovića i Srđana Budisavljevića kao pripadnike „masonsko-komunističke“, „masono-jevrejske“ i „anglofilske“ klike, „izmećare crvene Moskve i sluge jevrejske“ te „komunomasona“¹² (*Komunizam* 1940, 105, 127; APF: MK, izvodi, 3, 20, 25).¹³ U pismu od 19. aprila 1944. godine, kada je i sam umakao iz Jugoslavije i stigao u Ankaru, Dragiša Cvetković je, između ostalog, Konstantinoviću napisao: „Vaša je sreća da ste umakli iz zemlje. Vi ste u očima naših domaćih izdajnika i okupatora, krivi za sve. Vas bi umorili najgorom smrću“ (Konstantinović 1998, 660).

S druge strane, Konstantinovićevo učešće u vladi Cvetković–Maček i kasnijim zbivanjima neretko je nailazilo na osudu i, zbog svojih posledica (ili pretpostavljenih posledica), izjednačavano sa izdajom, od napisa Jovana Dučića o Cincarima u *Srbobranu* 1942. godine do pisanja Gojka Malovića 2015. godine (videti Trkulja 2015, 22–27). Među kolegama na Fakultetu

¹² Po zasad nauci dostupnim podacima, čini se da Konstantinović nije bio mason (Trkulja 2015, 30–31).

¹³ U izvodima u Konstantinovićevom dosijeu u Arhivi Pravnog fakulteta navedeno je da je izašla u septembru 1941. godine; publikacija je ipak iz 1940. godine, a u septembru 1941. godine štampan je dodatak, na čije stranice Konstantinović i upućuje. Ovde bi se moglo dodati da fototipsko izdanje ove brošure, štampano 2001. godine u okviru edicije sličnih napisa, očitno ne namenjene kritičkom akademskom proučavanju prošlosti, donekle zabrinjava čitaoca.

taj period Konstantinovićeve delatnosti je prećutkivan, kao da je posredi donekle sramotan period života inače dostojnog čoveka, te o tome ne bi trebalo govoriti (Milojević 2003, 180–181). Nesporno, postoje kritičke ocene Sporazuma Cvetković–Maček i Uredbe o Banovini Hrvatskoj koje se zasnivaju na veoma validnoj pravnoj argumentaciji (na primer, Jovičić 1995; Stefanovski 1995; nešto neutralnije Marinković 2020, 108–109), te u okviru toga kritikuju i Konstantinovićeve rad: mora se, jedino, imati na umu da lično učešće Mihaila Konstantinovića tim istraživačima nije bilo u fokusu. U novije vreme, srećom, postoje kvalitetni radovi koji se trude da objektivnije sagledaju taj aspekt delatnosti Mihaila Konstantinovića i da odgovore na upućene kritike (Trkulja 2015).

Mihailo Konstantinović je tokom dva ključna dela tog perioda – rada na srpsko-hrvatskom sporazumu 1939–1941. godine i boravka u Londonu 1944–1945. – vodio dnevničke beleške. Bile su zamišljene kao lični podsetnik, na osnovu kojeg je planirao da kasnije ostavi autobiografsko svedočanstvo o događajima čiji je bio učesnik i svedok, što, međutim, nikad nije učinio. Uz drugi deo, „Londonske beleške“, ostavio je čak napomenu: „Ove stvari nisu spremne za objavljivanje, te molim da se ne objavljuju u slučaju moje smrti, već da se predadu mome sinu ili mojoj ćerci i ženi.“ Njegov sin Radomir, međutim, ipak je kasnije priredio i objavio i jedne i druge beleške u celosti (uz još neke dodatke povezanih dokumenata iz očeve zaostavštine), smatrajući da predstavljaju suviše vredno istorijsko svedočanstvo da bi ispoštovao očevu poslednju volju (Konstantinović 1998, 5–6). U tome nije pogrešio: Mihailo Konstantinović je u tim beleškama ostavio kako brojne podatke važne za historiografiju tog perioda, tako i zanimljive i pronicljive opservacije o zbivanjima tog vremena, koje neretko sadrže nedvosmislene vrednosne stavove i mogu čitaocu reći mnogo i o samom autoru.¹⁴ Delu u celini je

¹⁴ Navešćemo samo još nekoliko primera. U opisu sastanka sa Mačekom i Ivom Krbekom u Kupincu 14. jula 1939. godine (dnevnički zapis od 28. jula), dao je jasnu ocenu Krbekovog ponašanja: „Zanimljiv je bio naš kolega Krbek u ovim razgovorima. Imao je prema g. Mačeku stav pun poštovanja i poslušnosti. Govorio je koješta, valjda da bi se udobrio Mačeku. (...) Zgadili smo se na toliku servilnost“ (Konstantinović 1998, 29).

U sredu, 5. marta 1941. godine, kada su pregovori sa nacističkom Nemačkom (i strahovanja od nje) bili u punom jeku, zapisao je na kraju svog unosa: „Događaji se približuju raspletu. Rat nerava ostavio nam je nerve netaknute. Naša sudbina nije sudbina kukavica, već naroda svesnog svoje snage i čiji je put veličine i stradanja jasno povučen. Mi tim putem idemo smireni i pribrani“ (Konstantinović 1998, 308).

U zapisu od 12. januara 1945. godine, kada je sudbina Jugoslavije već bila takoreći rešena, ostavio je i ovu zabeležku: „Današnja štampa ustala je listom protiv kralja Petra. ‘Would-be autocrat’ i slični nazivi ne izostaju. Englesko gostoprimstvo ima interesantne izgleda. I njihova politika nemešanja“ (Konstantinović 1998, 498).

Radomir Konstantinović nadenuo naslov „Politika sporazuma“ – višesmi-slen, posvećen kako sporazumu Cvetković–Maček, tako i sporazumu sa Trojnim paktom, te potom sporazumu Tito–Šubašić. Odabir takvog naslova, prema njegovim rečima, sproveden je „ne samo zato što knjigama tematski odgovara nego i zato što u potpunosti odgovara osnovnom intelektualnom i moralnom opredeljenju Mihaila Konstantinovića“ (Konstantinović 1998, 6).

4. VODEĆI STRUČNJAK OBNOVLJENE DRŽAVE

Po povratku u Jugoslaviju, Konstantinović je nastavio svoj angažman na Pravnom fakultetu, gde je držao nastavu na svim nivoima studija. Bio je šef Katedre za građansko pravo preko dve decenije bez prekida, sve do svog penzionisanja, a 1947–1948. godine izabran je i za dekana Pravnog fakulteta – na funkciju koju će ponovo vršiti u periodima 1951–1953. i 1959–1960. godine i na kojoj je bio poznat po stručnosti i odmerenosti (APF: MK; In memoriam 1982, 13–16; Kandić 2002, 211; Milojević 2003, 174–180; Perović 2006, 10). Bio je prvi predsednik žirija studentskog takmičenja u besedništvu na Univerzitetu u Beogradu (koje se održavalo na Pravnom fakultetu, prvi put 23. maja 1957. godine), semena iz koga je kasnije izraslo proslavljeno takmičenje Pravnog fakulteta (Milojević 2003, 174; Avramović 2014a). Održavao je i aktivnu međunarodnu saradnju, te su u vreme njegovog mandata Pravni fakultet posetili vodeći stručnjaci poput francuskog pravnika i političkog sociologa Morisa Diveržea (*Maurice Duverger*, 1917–2014) ili grčkog komparatiste Petrosa Valindasa (*Πέτρος Βάλληνας*, 1912–1960),¹⁵ tada dekana Pravnog fakulteta Univerziteta u Solunu (Milojević 2003, 180). Ljubica Kandić (2002, 216) iznela je stav da Konstantinović ni u posleratnom periodu „nije se uspeo osloboditi brojnih obaveza na Fakultetu“; čini se da ovo nije najbolje sročeno i da on tih obaveza ne samo da nije pokušavao da se oslobodi već ih je uzimao na sebe dragovoljno, sa svešću o njihovom značaju i odgovornosti prema ustanovi kojoj je pripadao i na čijem čelu je u tri navrata bio.

Konstantinović je bio predsednik Komisije za izradu nacрта Ustava FNRI i član više komisija za izradu nacрта zakona iz građanskopravne materije, te je neposredno uticao (neretko skoro u celini samostalno) na sadržinu velikog broja temeljnih zakona socijalističke Jugoslavije. Osim Ustava FNRI

¹⁵ Valindas je bio dugogodišnji direktor Helenskog instituta za uporedno pravo – od osnivanja 1939. do svoje iznenadne smrti 1960. godine. Predavao je na pravnim fakultetima u Atini i Solunu i, slično Konstantinoviću, bio je aktivan kako u državnoj službi, tako i u akademskoj zajednici (Hellenic Institute 2022; Milojević 2003, 180).

iz 1946. godine, tu su i Osnovni zakon o braku iz 1946. godine,¹⁶ Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece, Osnovni zakon o starateljstvu i Zakon o usvojenju iz 1947. godine, Zakon o zastarelosti potraživanja i Zakon o nasleđivanju iz 1953. godine. U radu zakonodavnih komisija „on se pokazao kao izuzetno objektivni, neisključiv i kompromisan sagovornik“ (Marković 1990, 1159). Neki od tih nacrti zakona bili su prihvaćeni i u komisijama, a naročito u skupštini skoro bez ikakvih amandmana (uglavnom sa manjim tehničkim ili jezičkim izmenama), što jasno svedoči o njihovom kvalitetu. Kada se uračuna i kasnije pisanje „Skice“, odnosno njegov uticaj na izgled Zakona o obligacionim odnosima, vidi se da su sve oblasti građanskog prava u posleratnoj Jugoslaviji, izuzev stvarnog prava (o načinu njegove regulative u tom periodu još nije bilo konsenzusa), ponele Konstantinovićev pečat: naročito bitan doprinos razvoju našeg prava predstavlja izjednačavanje lica oba pola u materiji porodičnog i naslednog prava. Bio je predložen i kao kandidat za sudiju Stalnog međunarodnog suda pravde u Hagu od strane jugoslovenske, čehoslovačke i beloruske nacionalne grupe 1949. godine, ali nije imenovan na tu funkciju. Učestvovao je i u obnavljanju Jugoslovenskog udruženja za međunarodno pravo 1953. godine, čije je bio i jedan od osnivača 1928. godine (In memoriam 1982, 16; Konstantinović 1998, 8; APF: MK; Stanojević 1978, 269; Marković 1990, 1157–1159; Milojević 2003, 181). Ipak, treba istaći da su neki autori kasnije kritikovali Konstantinovićev angažman (naročito Čavoški 2011, 47–48) u stvaranju socijalističkog prava, a naročito Ustava FNRJ smatrajući da je takvim prelaskom u novi sistem pokazao neprincipijelnost i nedostatak stručnog integriteta.

Konstantinović je igrao ključnu ulogu i u osnivanju i radu Spoljnotrgovinske arbitraže pri Privrednoj komori Jugoslavije tri i po decenije. „Od osnivanja Spoljnotrgovinske arbitraže 1947. godine, pa do poslednjih dana života, kao njen dugogodišnji predsednik, a poslednjih osam godina i kao član predsedništva uticao je i odlučujući doprineo da ona izraste u uglednu ustanovu i u zemlji i u svetu“, isticao je Đurović (1982, 9). Razvijajući arbitražu kao ustanovu koja je trebalo da nadomesti nedostatke u snalaženju sudova u sporovima vezanim za spoljnotrgovinske odnose, Konstantinović se trudio da je usmeri na rešavanje sporova koji se pred njom pojave, a ne na grabljenje za nadležnost po svaku cenu, te na pomoć jugoslovenskim organizacijama u sporovima u inostranstvu, uključujući i savetodavnu delatnost koja je dovela do rešavanja problema bez vođenja postupka. Jugoslovenska arbitraža je pružila i veliku organizacionu pomoć osnivanju spoljnotrgovinske

¹⁶ Autorstvo ovog zakona je sporno: Čavoški (2011, 47–48) navodi podatke o tome da su za autore nacrti bili određeni Mehmed Begović i Branislav Nedeljković. Ipak, to je moglo biti naknadno promenjeno, te je dalje istraživanje neophodno (uporediti Trkulja 2015, 31–32).

arbitraže u Grčkoj. Time su i jugoslovenska Spoljnotrgovinska arbitraža i sam Konstantinović kao njen istaknuti stručnjak (koji je i učestvovao na mnogim međunarodnim skupovima vezanim za ovu tematiku) stekli veliki ugled u međunarodnim krugovima (Đurović 1982, 9–11).

Prema rečima Slobodana Perovića (2006, 10): „Oni koji su imali prilike da budu u njegovoj okolini i danas se sećaju njegove jasne misli izgovorene sa nekom vrstom otmenosti, koja je ne tako česta u ovoj našoj sredini. Ta elegancija pokreta reči, svojstvena francuskoj kulturi, bila je kod našeg Profesora u apsolutnoj službi jedne druge vrline koja se zove skromnost. (...) Ta odličja profesor Konstantinović ispoljavao je, ne samo kao pisac ‘tananih studija iz teorije i istorije prava’, već i kao profesor prava, na predavanjima i studentskim ispitima, na Katedri za građansko pravo i Opštem seminaru, ali i u drugim javnim ulogama.“

5. ANALI

Nedugo posle Drugog svetskog rata, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu izgubio je svoj časopis *Arhiv za pravne i društvene nauke*. *Arhiv* je u okrilju te institucije izlazio od 1906. do 1941. i od 1945. do 1949. godine, a njegovi glavni urednici u predratnom periodu bili su značajni profesori i pravni pisci: Kosta Kumanudi (1874–1962), Dragoljub Arandžević (1873–1850), Čedomilj Mitrović (1870–1934), Mihailo Ilić (1888–1944) i Đorđe Tasić (1892–1943). *Arhiv* je tada bio najznačajniji naučni i stručni pravni časopis u Jugoslaviji – mada je već od 1946. godine, kada je glavni urednik postao Moša Pijade (1890–1957), počeo da gubi vezu sa Pravnim fakultetom. Rez je učinjen 1949. godine, kada je *Arhiv* potpuno otrgnut od fakulteta i kao njegov izdavač se pojavilo novoosnovano Udruženje pravnika Jugoslavije, koje je kao svoju misiju u tom kontekstu videlo promociju ciljeva i vrednosti nove socijalističke vlasti. „Kod profesora Pravnog fakulteta u Beogradu raslo je osećanje nelagodnosti pri pomisli da treba da objavljuju svoje priloge u časopisu, u kome bi zajedno stajali politički referati i naučne studije“ (Orlić *et al.* 2003, 8–9; Marković 1991, 2–3).

Kako je ova praznina postajala sve očiglednija, Mihailo Konstantinović je inicirao osnivanje novog fakultetskog časopisa. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* počeli su da izlaze 1953. godine, a Konstantinović je bio njihov glavni urednik od osnivanja do 1960. godine. (Konstantinović 1998, 8; Orlić *et al.* 2003; Milojević 2003, 174). Ostao je u dobrom sećanju i kao savestan i stručan urednik: „Njegovi saveti bili su dragoceno uputstvo svim saradnicima, jer su dati promišljeno, biranim rečima, s težnjom da se, ako treba, rad ispravi,

dopuni, ali da se ne povredi ličnost saradnika“ (In memoriam 1982, 16). O njegovoj skromnosti i umerenosti govori, moguće, i činjenica da prvi broj *Anala* ne sadrži nikakvu reč urednika, nikakvo svečano obraćanje čitalačkoj publici: tekstovi su pušteni da govore sami za sebe – a radilo se zaista o člancima vrhunskih stručnjaka, uglednih profesora Pravnog fakulteta, ujedno i članova prve redakcije časopisa: Milana Bartoša, Borislava Blagojevića, Andrije Gamsa, Mehmeda Begovića, Dragomira Stojčevića...¹⁷ Pišući 1991. godine, Ratko Marković (1991, 5) istakao je da se *Anali* još uvek „vezuju za neumrlo ime i neprolaznu naučnu i pedagošku slavu prof. Konstantinovića, koji je bio jedan od najuglednijih i najpoštovanijih profesora u dugoj istoriji Pravnog fakulteta u Beogradu“.

6. „SKICA“ – KRUNSKO DELO VELIKOG ZAKONOPISCA

Od zakonodavnih poduhvata u kojima je Mihailo Konstantinović bio angažovan, ubedljivo najobimniji i najkompleksniji bilo je kodifikovanje obligacionog prava. Taj posao dat mu je u zadatak 1960. godine.¹⁸ Rad na prednacrtnu potrajao je, s prekidima, gotovo deceniju, posle čega je dalji rad preuzela Potkomisija (kasnije Grupa) Zajedničke komisije svih veća Savezne skupštine (Konstantinović 2006, 38; Stanojević 1978, 269, 275–276).¹⁹ Godine 1969, Konstantinović je objavio – samostalno, u izdanju Fakulteta, a ne kao zvanični nacrt – taj tekst kao knjigu „Obligacije i ugovori: Skica za zakonik o obligacijama i ugovorima“, koja je potom doživela još tri izdanja, poslednje 2006. godine (Konstantinović 2006).

Ugledajući se pre svega na švajcarski model (sekundarno na italijanski), osim klasične materije obligacionog prava, Konstantinović je u „Skicu“ uvrstio i privredne, odnosno trgovinskopravne ugovore, regulišući i jedne i druge u

¹⁷ Jedino obraćanje redakcije čitaocu u tom broju bilo je kratko obaveštenje na unutrašnjosti zadnje korice: „Nezavisno od volje redakcije ovaj broj izlazi za zadržanjem od mesec dana. Redakcija se nada da će sva četiri broja predviđena za ovu godinu izaći do kraja decembra.“ Taj „kuriozitet svoje vrste“ (Marković 1991, 5) takođe svedoči o pedantnosti i odgovornosti Mihaila Konstantinovića.

¹⁸ Inicijativu za taj zakonodavni poduhvat podneli su dr Josip Hrnčević, član Saveznog izvršnog veća i sekretar Saveznog sekretarijata za pravosudne poslove, Džemal Bijedić, sekretar Sekretarijata SIV-a za zakonodavstvo i organizaciju, i Nikola Srzentić, podsekretar u saveznom sekretarijatu za pravosudne poslove (Konstantinović 2006, 38).

¹⁹ U pripremi materijala pomagala mu je i Jelena Danilović, profesorka rimskog prava; Ivan Tot (Tot 2022, 17) smatra da je njena pomoć mogla rezultovati i sadržajnim uticajem na regulativu neosnovanog obogaćenja u „Skici“, uključujući i uticaj Opšteg imovinskog zakonika.

načelu jedinstveno, ograničavajući tek po potrebi primenu određenog pravila na samo jednu kategoriju ugovora (Konstantinović 2006, 33; Stanojević 1978, 269; Marković 1990, 1163–1164; Perović 2006, 11–12, 22–26). Među idejama vodiljama bila su mu načelo pravičnosti i ekvivalencije prestacija²⁰ te načelo savesnosti i poštenja, kojima je davao primat u odnosu na klasični princip *pacta sunt servanda*, uvodeći brojne mogućnosti za reviziju ili raskid ugovora usled promenjenih okolnosti, kao i ovlašćenja suda da interveniše u ime pravičnosti kojima „teško ima ravnih u uporednom zakonodavstvu“ (Stanojević 1978, 271–272; Perović 2006, 12–15; Poznić 1979, 371–373). Kako bi norme bile što pravičnije i što više odgovarale realnim životnim potrebama, Konstantinović se u velikoj meri oslanjao i na praksu, ali nije prezao ni od pozajmica iz drugih zakonodavstava, uključujući i transplante *ad verbum* „kad god je izgledalo da je tamo (*u stranom zakonodavstvu* – prim. aut.) nađena jasna i precizna formula“ (Konstantinović 2006, 33).

Kako je i sam naglasio u prethodnim napomenama uz tekst, naročito je preuzimao odredbe i rešenja iz Konvencije o jednoobraznom zakonu o zaključenju ugovora o prodaji telesnih pokretnih stvari i Konvencije o jednoobraznom zakonu o prodaji telesnih pokretnih stvari, obe usvojene u Hagu 1. jula 1964. godine. Osim već pomenutih švajcarskog i italijanskog građanskog zakonika, nesumnjivo je konsultovao i francuski, nemački (i građanski i trgovinski), austrijski i nekadašnji srpski i crnogorski (tj. Opšti imovinski) zakonik. Nedavno je ukazano na to da je uticaj mogao vršiti i zajednički francusko-italijanski nacrt zakonika o obligacijama i ugovorima iz 1927. godine, koji nikada nije zaživeo ni u jednoj od dve zemlje, ali koji je Konstantinoviću (možda kao francuskom đaku) nesporno bio poznat jer se na njega poziva u nekim radovima. Na taj nacrt su, osim zakonika tih dveju zemalja i drugih već pomenutih kodifikacija, uticali i španski Građanski zakonik iz 1889, nacrt mađarskog građanskog zakonika iz 1913, brazilski iz 1916. i sovjetski iz 1922. godine i pravo SAD. Između nacrta i „Skice“ postoji upadljiva sličnost i u naslovima i u rasporedu materije. Konačno, već je isticano da je izgledan bar izvestan uticaj još nekoliko zakonika jer se i na njih Konstantinović pozivao u teorijskim radovima: japanskog iz 1896. godine (naravno, nastalog pod jakim uticajem nemačkog), pomenutog sovjetskog iz 1922, poljskog Zakonika o obligacijama iz 1933. i grčkog Građanskog zakonika iz 1946. godine (Tot 2022, 12–24). Precizan uticaj tih mnogobrojnih izvora na „Skicu“ nije poznat jer Konstantinović nije ostavio nikakve detaljne beleške o poreklu pojedinih normi, a između pomenutih kodifikacija je već bilo mnogo pozajmica i uticaja – i, naravno, u svakoj normi „Skice“ mogu biti i često nesporno jesu

²⁰ Detaljnu analizu tog načela u ZOO, mada bez osvrta na Konstantinovićev doprinos, videti u Đorđević 1978.

isprepletani uticaji različitih izvora. Ne težeći originalnosti po svaku cenu, ali težeći harmoničnosti celine i njenoj prilagođenosti domaćim prilikama, Konstantinović je veoma pažljivo pristupio međusobnom usklađivanju elemenata domaćeg i različitih stranih porekla, kako sadržinski, tako i jezički (Konstantinović 2006, 34–35; Tot 2022, 12–24).

Radi potreba prakse, Konstantinović je uvodio i nove, moderne institute, među kojima se naročito ističe objektivna odgovornost za opasne stvari, do tada nepoznata jugoslovenskom pravu, a danas već nezaobilazna usled brzog tehnološkog napretka (Perović 2006, 26–29). Može se pomenuti i izričito uvođenje načela monetarnog nominalizma – obaveze dužnika novčane obaveze da vrati istu količinu iste novčane jedinice, bez obzira na eventualnu promenu njene vrednosti – uz oprezne izuzetke, nešto proširene potom u ZOO (Kruļj 1978). Među moderne vrline „Skice“ ubrajano je i napuštanje, prema nekim mišljenjima, anahrone i nepotrebne (Stanojević 1978, 272; Kompanjet 1978; Perović 2006, 19–22) kategorije realnih ugovora, to jest pretvaranje zajma, posluge i drugih ugovora koji su u rimskom pravu bili realni u konsenzualne – mada treba istaći da veliki broj zakonodavstava u svetu još uvek poznaje realne ugovore i da i u današnje vreme postoje autori koji smatraju da bi ih bilo korisno vratiti i tamo gde su ukinuti (na primer, Saccoccio 2020, 161–212). S druge strane, u „Skici“ je običaju dato neuobičajeno prominentno mesto za naše pravo tog vremena (Perović 2006, 15). Konstantinović je i time sledio švajcarski primer, i to u manje izraženoj formi, jer je predvideo upotrebu običaja samo izričito u pojedinim članovima, a ne načelno kao supsidijarnog izvora prava, kao što je propisivao čl. 1, st. 2 švajcarskog Građanskog zakonika (*Schweizerisches Zivilgesetzbuch*).²¹ Međutim, ne može se poreći da se ovde nije radilo o modernizatorskoj težnji već, naprotiv, o oslanjanju na tradiciju. I u tome je, dakle, Konstantinović tražio adekvatnu ravnotežu, ne težeći po svaku cenu ni tradiciji, ni modernosti.²²

Oslanjajući se, čini se, na tekovine istorijskoppravne škole (videti, na primer, Savinji 1998, 25–32), Konstantinović je smatrao da se u praksi zakoni stalno prilagođavaju potrebama života i da, nesumnjivo, pre ili kasnije dođe do potrebe za intervencijom zakonodavca, ali da je bolje da se ona dogodi što kasnije. Zbog toga je pri izradi zakona, a naročito zakonika, važno primeniti odgovarajuće tehnike da „neke odredbe zakona, mesto da budu kruto

²¹ ZOO je ovde otišao jedan mali korak dalje (ali i dalje ne koliko švajcarski zakonodavac), propisujući u čl. 21 primenu dobrih poslovnih običaja i, po volji stranaka, uzansi. O tome videti, na primer, Kapor 1978; Brkić 1978, 330–332.

²² O pojmu tradicije u pravu i odnosu tradicije i inovacije videti Glenn 2000, 1–28.

formulisane dobiju oblik gipkih direktiva, opštih standarda“ i tako produže svoj životni vek, odnosno odlože potrebu za novim zakonodavnim rešenjem (Konstantinović 2006, 35).

Konačno, „Skica“ je pisana veoma jasnim jezikom i stilom, za koji je već primećeno da je donekle sledio – možemo reći, u skladu sa Konstantinovićevim ranijim divljenjem – Bogišićev stil u izradi Opšteg imovinskog zakonika, u tome što se trudio da tekst približi laičkom čitaocu. Konstantinovićeve rečenice bile su jasne i sažete, držao se principa da u jednom stavu zakona sme biti samo jedna rečenica te da ne sme biti direktnog upućivanja na druge članove ili propise. Uvodio je i nove termine kako bi koliko je moguće izbegao tuđice ili postigao veću preciznost: tako je umesto „poklon“ koristio „dar“, umesto „ortakluka“ „privredno udruženje građana“, a umesto dvosmislene „posluge“ postojala je „posuda“ ili „naruč“, nezgrapna pandektistička „kupoprodaja“ zamenjena je „prodajom“, a svoje mesto je našao čak i Bogišićev „imaonik“. (Konstantinović 2006, 36–37; Stanojević 1978, 269–271; In memoriam 1982, 15).

Prve reakcije na „Skicu“ u zakonodavnoj komisiji bile su, kako prenosi Stanojević (1978, 276), „da je to dobar zakonodavni tekst, ali suviše ‘klasičan’, da nedovoljno odražava neke specifičnosti našeg političkog i pravnog sistema“. Ipak, mada su takvi stavovi sigurno uticali na dalji zakonodavni rad, praksa je prepoznala vrednost „Skice“. Od njenog objavljivanja do donošenja Zakona o obligacionim odnosima (ZOO) 1978. godine²³ proteklo je devet godina (i tri dalja nacrt²⁴): ali u međuvremenu se „desila (se) retka pojava“ – mnogi pravници, naročito sudije, počeli su da se oslanjaju na Konstantinovićevu „Skicu“ gotovo kao da je predstavljala pozitivno pravo. U njenim redovima pronalazili su rešenja za postojeće pravne praznine i, oslanjajući se tobože na „opšta pravna pravila“ iz predratnih propisa, masovno su koristili „Skicu“ (Lukić 1982, 6–7; In memoriam 1982, 14–15; Perović 2006, 7–8).

Zakon o obligacionim odnosima u velikoj meri se oslanjao na „Skicu“, kako sadržinski, tako i stilski i nomotehnički (mada dobrim delom ne i terminološki). Stanojević (1978, 276–279) istakao je da primedbe Potkomisije koja je dalje modifikovala nacrt pretežno deluju kao glose uz Konstantinovićev tekst. Ipak, on primećuje da je postojala i struja koja je pokušavala da se udalji od „Skice“, te su otud u konačnom tekstu ZOO nastale

²³ Zakon o obligacionim odnosima, *Sl. list SFRJ* 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, *Sl. list SRJ* 31/93, *Sl. list SCG* 1/2003 – Ustavna povelja i *Sl. glasnik RS* 18/2020.

²⁴ Prvi je nastao 1974. godine, drugi i treći u aprilu i septembru 1976. godine (Stanojević 1978, 275). Zbog brojnih odstupanja od „Skice“, Konstantinović je odbio da učestvuje u daljem radu na zakonu (Tot 2022, 29).

neke načelne neusklađenosti, delom izazvane insistiranjem na posebnostima socijalističkog društva, samoupravljanju i društvenoj svojini.²⁵ Neke od izmena, naravno, bile su i pozitivne, poput dodavanja većeg broja uvodnih propisa koji su vršili funkciju nedostajućeg opšteg dela, budući da nije postojao jedinstven građanski zakonik (Blagojević 1978, 229–232).²⁶ Posle izmena 1993. godine, tekst ZOO „vratilo se, u dobroj meri, Skici kao svome izvorniku“ (Perović 2006, 9).²⁷ Da je to nasleđe došlo do izražaja, vidi se i po tome što u svim bivšim jugoslovenskim republikama ili ZOO i dalje važi bez drastičnih izmena ili su na snazi novi zakoni koji su pravljani po uzoru na njega.²⁸ Njegov kvalitet i zavidan nomotehnički nivo (naročito kvalitetno oslanjanje na pravne standarde) nadaleko su poznati.

Više pravnih pisaca poredilo je Konstantinovića po značaju i uticaju sa velikim zakonopiscima iz 19. veka. Još Đurović i Orlić (1978) poredili su značaj novodonetog ZOO i Konstantinovićev doprinos njegovom nastanku sa radom Valtazara Bogišića na Opštem imovinskom zakoniku za Crnu Goru, ali i isticali Bogišićev uticaj na Konstantinovića kroz više sličnosti u njihovim metodima pisanja zakona. Prema oceni Božidara Markovića (1990, 1164), „s obzirom na ono što je uradio na kodifikaciji jugoslovenskog građanskog prava unoseći u njega nove institucije i nova rešenja, on svakako staje u isti red sa svojim velikim prethodnicima na tome polju, Jovanom Hadžićem i Valtazarom Bogišićem – što za njegova života nije bilo ni dovoljno uočeno

²⁵ Detaljniji pregled toga koje odredbe ZOO imaju koji stepen oslanjanja na „Skicu“, te na koje se druge izvore ZOO oslanjao, videti u Tot 2022, 29–53.

²⁶ Kao kuriozitet može se pomenuti da to nije prvi put u istoriji srpskog prava da jedan građanskopravni propis svojim uvodom nadomešćuje nepostojanje normi opštijeg karaktera, s tim što su to u prošlom slučaju bili propisi još višeg ranga i stepena opštosti. Naime, kada je pisao Građanski zakonik Kneževine Srbije (izdat 1844. godine), Jovan Hadžić je pokušao da u njegovom uvodu nadomesti nepostojanje normi o pravima državljana Srbije u tada važećem Turskom ustavu, zapravo hatišerifu osmanskog sultana iz 1838. godine. (Prethodni, kratkovečni Sretenjski ustav iz 1835. godine imao je posebnu glavu posvećenu ovoj materiji.) Tako su se u Uvodu tog zakonika, u odeljku B (koji nema paralelu u austrijskom zakoniku, niti drugim uzorima kojima se Hadžić služio), našle norme o neprikosnovenosti ličnosti i imovine, zabrani ropstva i slične garancije kojima je pre mesto u ustavu nego u jednom građanskom zakoniku (Avramović 2014b, 22–25).

²⁷ Primera radi, „Skica“ je propisivala da predmet ugovora ne sme biti protivan zakonu (prinudnim propisima), javnom poretku ili moralu, te da bi takav ugovor bio (apsolutno) ništav (čl. 10, 22 i 25). ZOO je, pak, govorio o suprotnosti „ustavom utvrđenim načelima društvenog uređenja, prinudnim propisima i moralu socijalističkog samoupravnog društva“, da bi se sa postsocijalističkim izmenama pojavile granice „prinudnih propisa, javnog poretka i dobrih običaja“ (čl. 10 i 49).

²⁸ Tako, na primer, hrvatski ZOO iz 2005. godine, čije izmene se uglavnom tiču usklađivanja sa pravom Evropske unije (mada su korišćeni i drugi uzori), dok su neke oblasti dekodifikovane u posebne zakone (Tot 2022, 55–80).

ni istaknuto.“ Prema Perovićevom (2006, 9) mišljenju, „kao kodifikator imovinskog prava stao je i ostao uz Valtazara Bogišića, i time uvećao pravnu zajednicu slovenskog juga.“

7. KASNIJI NAUČNI RAD I PRIZNANJA

Konstantinović nema mnogo monografskih publikacija: već je primećeno da su jedine njegova doktorska disertacija i „Skica“ (Konstantinović 1998, 8). Nije napisao ni udžbenik, mada je dozvolio da se beleške sa njegovih predavanja objavljuju šapirografisano kao autorizovana skripta za upotrebu studenata (Konstantinović 1952 i kasnija izdanja). Udžbenik verovatno nije napisao zbog velike opterećenosti nastavnim i drugim stručnim obavezama, ali i zbog perfekcionizma koji mu nije dozvoljavao da u takvim okolnostima lično objavi nesavršen tekst (Kandić 2002, 215–216). Za njegove članke je, ipak, primećeno da „raspravljaju neke ključne probleme i prava su mala remek-dela pravničke proze“ (Stanojević 1978, 269).²⁹

Veliki broj Konstantinovićevih posleratnih članaka bio je posvećen temama kojima se bavio kao zakonodavac – od rada o reformi braka i zaštiti dece i majki u Sovjetskom Savezu, uporednopravno važnoj za rad na odgovarajućem jugoslovenskom zakonu (Konstantinović 1945), preko napomena datih stručnoj javnosti uz rad na Zakonu o nasleđivanju (Konstantinović 1947), do brojnih radova iz obligacionog (i trgovinskog) prava (na primer, Konstantinović 1951; 1952; 1958; 1974), koje je izazivalo njegovo naučno interesovanje i pre nego što je počeo da radi na „Skici“, nesumnjivo, što zbog ranijih sklonosti, što zbog stanja još veće pravne nesigurnosti u toj oblasti nego u međuratnom periodu. Ovde se može ubrojati i predgovor izdanju srpskog prevoda švajcarskog Zakonika o obligacijama (Konstantinović 1976), u kojem je prikazao istorijat švajcarske kodifikacije i njenih izmena, ističući neke važne osobine poput jedinstva obligacionog i trgovinskog prava, uticaja nemačkih propisa i pravne nauke na švajcarsko pravo, ili staranja zakonodavca da norme budu razumljive običnim građanima, gde pravi paralelu sa Bogišićem, dok nemački Građanski zakonik ističe kao negativan kontraprimer.

²⁹ Detaljnu bibliografiju napisala je Pajić (2015).

Posebno valja istaći jedan članak o upotrebi starih „pravničkih pravila“ iz predratnih propisa na osnovu Zakona o nevažnosti pravnih propisa³⁰ (Konstantinović 1957). U tom radu on je sažeto i oštroumno analizirao finese upotrebe tog neobičnog pravnog režima – potrebu da sud precizno utvrdi sa kojim novim načelima i propisima je staro pravno pravilo u sukobu (ako želi da izbegne njegovu primenu), kompleksnost situacije u oblastima u kojima predratno pravo nije bilo unifikovano, te pitanje važe li apriori sva predratna pravna pravila koja nisu u suprotnosti sa važećim propisima i ustavnim načelima.

Konstantinović se služio svim velikim evropskim jezicima. U dokumentaciji vezanoj za zapošljavanje na Pravnom fakultetu iz 1946. godine naveo je da zna francuski i engleski, a da se služi nemačkim, ruskim i italijanskim (APF: MK, službenički list, opšti upitnik). Otišao je u starosnu penziju 31. oktobra 1968. godine (APF: MK, karton zapošljenog radnika), ali je nastavio da se aktivno bavi naučnim radom, „a dodir s Fakultetom nije prekidao sve do svoje smrti“ (Lukić 1982, 5).

Mihailo Konstantinović je bio izabran za dopisnog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Odjela za filozofiju i društvene nauke) 28. juna 1956. godine (*Drugo redovno zasedanje* 1956,³¹ Brajković 1983). Zanimljivo, u kasnijoj literaturi o njemu taj podatak se retko navodi,³² a takoreći nikad se ne pominje direktno kao akademik – redovno kao profesor. Bio je predložen i za dopisnog člana SANU, ali odbio je kandidaturu: iz pisama Milanu Bartošu vidi se da je razlog bio to što bi o njegovoj kandidaturi, između ostalog, odlučivao akademik Toma Živanović, koji je početkom okupacije, 1941. godine, nasilno izbacio Konstantinovićeovu porodicu iz stana i uselio se u njega (Marković, Pavlović 2015, 85): odnosi u posleratnoj akademskoj zajednici bili su itekako osetljivi i zategnuti.

³⁰ Zakon o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. godine i za vreme neprijateljske okupacije, *Službeni list FNRJ* 86 od 25. oktobra 1946, 105 od 27. decembra 1946, 96 od 12. novembra 1947 – obavezno tumačenje.

³¹ Za njegovu kandidaturu glasalo je 25 članova; bilo je šest glasova protiv i dva nevažeća listića.

³² Osim Brajkovićeovog nekrologa objavljenog u *Ljetopisu* JAZU, u kojem je neizostavan, ovaj podatak navode anonimni nekrolog u *Analima* (In memoriam 1982, 14), Perović (2006, 10) i Marković i Pavlović (2015, 85). Čak se ni na sajtu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (2022), sukcesora JAZU, ime Mihaila Konstantinovića ne pominje među preminulim članovima. Potvrdu Konstantinovićeovog članstva i upućivanje na odgovarajuće brojeve *Ljetopisa* dobila sam od g. Marijana Lipovca iz Ureda za odnose s javnošću i medije HAZU, na čemu mu se zahvaljujem.

Dobio je Sedmojulsku nagradu 1969. godine, a 1978. godine odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom³³ (In memoriam 1982, 14; APF: MK, karton zapošljenog radnika). Iste, 1978. godine, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* objavili su trobroj (3–5) „povodom kodifikacije obligacionog prava“, naglašavajući u uvodnom obraćanju da „Uredi vački odbor ovim brojem istovremeno izražava dužno poštovanje koje Pravni fakultet u Beogradu gaji prema svom profesoru dr Mihailu Konstantinoviću, koji je svojom ‘Skicom za zakonik o obligacijama i ugovorima’ postavio temelj ovoj kodifikaciji“ (Simović *et al.* 1978, 226).³⁴

8. PORODICA, SMRT I NASLEĐE

Mihailo Konstantinović je živeo u centru Beograda, u Dobračinoj ulici i, povremeno, na imanju u Ivanjici, koje je voleo i često posećivao (a koje je nabavio zbog prijateljstva sa Božidarom Spasovićem, koji je tamo živeo sa porodicom.³⁵ Konstantinović je bio oženjen Radojkom (Bekom), rođenom Popović (rođena 14. jula 1899. godine), koja se primarno brinula o kući i porodici, ali sa kojom se nekada i savetovao o važnim odlukama.³⁶ Imali su dvoje dece, kojima je dao imena svojih roditelja. Kći Pava, rođena 27. maja 1925. godine, pošla je očevim stopama i studirala prava, ali je, nažalost, umrla mlada, 1954. godine. Sin Radomir, rođen 27. marta 1928. godine, studirao je filozofiju, a pored rada u struci proslavio se i kao književnik; preminuo je 2011. godine (APF: MK, karton zapošljenog radnika, službenički list; Konstantinović 1998, 5).

³³ Orden zasluga za narod sa zlatnom zvezdom (ranije Orden zasluga za narod 1. stepena) bio je najviši stepen Ordena zasluga za narod, ustanovljenog 1945. godine „za naročite zasluge izgradnji socijalizma i socijalističkih samoupravnih odnosa, za organizovanje i učvršćivanje opštenarodne odbrane, sigurnosti i nezavisnosti zemlje, kao i za zasluge u oblasti privrede, nauke i kulture“. U ukupnom hijerarhijskom nizu jugoslovenskih odlikovanja bio je 11. po redu (Gačić 2015, 26).

³⁴ Ujedno je istaknuto da je „nekako u isto vreme“ donošenja ZOO profesor Konstantinović „proslavio svoj osamdesetogodišnji rođendan“, što hronološki ne može biti tačno jer je rođen 1897. godine. Verovatno su autori ovu istovremenost uzeli približno, a moguće je i da je priprema tematskog broja bila započeta ranije, kada je već bilo izvesno da će ZOO u dogledno vreme biti usvojen.

³⁵ Više o Konstantinovićevoj vezi sa Ivanjicom videti u Marković (2015).

³⁶ Primera radi, u Konstantinovićevim dnevničkim beleškama iz kritičnog perioda pred pristupanje jugoslovenske vlade Trojnom paktu, unos za 23. mart 1941. godine počinje rečima: „Nisam ništa smislio. Beka ne može da mi kaže ništa. Smatra da bih zbog Sporazuma trebao da ostanem, ali ne zna šta da kaže o Trojnom paktu“ (Konstantinović 1998, 335).

Mihailo Konstantinović je preminuo 30. januara 1982. godine u Beogradu, u 85. godini života, „uživajući nepodeljeno najdublje poštovanje svojih učenika“ (Kandić 2002, 216). Pravnom fakultetu u Beogradu stigao je veliki broj telegrama saučešća povodom njegove smrti, pretežno od drugih jugoslovenskih pravnih fakulteta, kao i od Predsedništva saveza udruženja pravnika Jugoslavije (APF: MK).

Anali Pravnog fakulteta u Beogradu objavili su neposredno posle njegove smrti četiri nekrologa – profesora Lukića (1982) i Đurovića (1982), Čedomira Miloševića (1982) u ime Saveza pravnika i pravosudnih organa SR Srbije, te još jedan anonimni (In memoriam 1982), a i samo uredništvo obratilo se na početku časopisa kratkom notom kojom je izrazilo duboko poštovanje prema preminulom osnivaču časopisa (Simović *et al.* 1982). U *Ljetopisu JAZU* nekrolog je objavio Vladislav Brajković (Brajković 1983),³⁷ u *Glasniku Pravnog fakulteta u Kragujevcu* Obrad Stanojević, uredništvo u *Pravnom životu*, a Radomir Lukić i jedan anonimni poznanik oglasili su se i u *Politici* (Pajić 2015, 309–310).

Drugi dvobroj *Anala* iste godine (3–4/1982) predstavljao je prigodnu svesku Konstantinovićevih radova, s podnaslovom „Izabrani članci profesora Mihaila Konstantinovića.“ U njemu je objavljeno 26 Konstantinovićevih radova – 25 članaka i predgovor za prevod švajcarskog Zakonika o obligacijama – izvorno objavljenih u periodu od 1924. do 1976. godine. Velika većina odabranih tekstova tiče se građanskog prava, Konstantinovićeve primarne oblasti istraživanja.

Nažalost, poslednjih godina su pokušaji istraživanja lika i dela, ali i obeležavanja značaja Mihaila Konstantinovića bili neuspešni. U oktobru 2014. godine trebalo je da se u Ivanjici održi naučni skup „Mihailo Konstantinović – ličnost i delo“, sa kojeg bi naknadno bio objavljen i zbornik radova. Nažalost, od pozvanih trideset učesnika, samo petoro autora je pripremio referate te skup nije održan. Tekstovi su potom objavljeni u časopisu *Hereticus* (3–4/2015). Kada je 2015. godine, pored amfiteatra u prirodi, na Tašmajdanskom parku iza Pravnog fakulteta, trebalo da budu postavljene biste Radomira Lukića, Mihaila Đurića i Mihaila Konstantinovića, poslednja ideja je naišla na proteste, uključujući i od istoričara Gojka Malovića, koji se u novinskom članku izrazito negativno postavio prema Konstantinoviću. Treća bista nikada nije postavljena (Trkulja 2015, 32–33). Postojao je i plan da Službeni glasnik, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Dosije studio ponovo objave „Politiku sporazuma“, odnosno Konstantinovićeve dnevničke beleške, 2018. godine, uz novi predgovor Jovice Trkulje i Dušana Mrđenovića,

³⁷ Praksa *Ljetopisa* je bila da se za svakog člana preminulog tokom godine objavljuje samo jedan nekrolog u ime institucije.

kao i registar osnovnih biografskih podataka o ličnostima koje se u beleškama pojavljuju. Knjiga je pripremljena za štampu, ali, nažalost, prva dva izdavača su odustala od poduhvata³⁸ te još uvek nije štampana (Trkulja 2021).³⁹ Ovaj posebni broj *Anala* 2022. godine, posvećen četrdesetogodišnjici njegove smrti, reklo bi se, menja taj negativan niz – a svakako nastavlja veoma lepu tradiciju poštovanja akademika Konstantinovića koja je postojala i u svim ranijim redakcijama časopisa.

Ipak, potrebna je i veća pažnja. Božidar Marković (1990, 1164) primetio je da rad Mihaila Konstantinovića na kodifikaciji građanskog prava zaslužuje da se tome posveti jedna iscrpna istraživačka monografija, te da to „predstavlja ne samo nužnost da se sačuvaju i obrade podaci za istoriju našeg zakonodavstva i prava nego i dužnost našeg pravništva prema ličnosti i delu prof. Konstantinovića“. Iako su prošle više od tri decenije od objavljivanja tog njegovog teksta, takva monografija još nije napisana. Potrebu da se sačini „jedan trajniji, stameni naučni portret našeg Profesora“ uviđao je i Perović (2006, 32). Ni ovaj rad, naravno, nije ništa do jedan prigodni prilog izučavanju lika i dela Mihaila Konstantinovića i autor je svestan da je on mogao i morao biti daleko obimniji i kvalitetniji – da, zapravo, ništa osim monografskog proučavanja na koje je pozivao još Marković ne bi bilo adekvatno. Ali vredi naglasiti da to izučavanje mora biti svestrano i potpuno. Konstantinović je, zaista, zaslužio da o njemu bude napisana monografija – kao o zakonodavcu, ali i kao o naučniku i profesoru, kao o političaru i javnom delatniku: ukratko, biografija koja bi temeljno istražila sve aspekte njegovog života i dela.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- [1] Arhiva Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu – dosijea zaposlenih: Mihailo Konstantinović (skraćeno APF: MK).
- [2] Drugo redovno godišnje zasedanje skupštine Jugoslavenske akademije održano 28. lipnja 1956. godine. 1956. *Ljetopis Jugoslavenske akademije (za godinu 1956)* 63: 135–137.

³⁸ Prvi je plan napustio Službeni glasnik, posle čega ni Pravni fakultet nije bio u stanju da ispuni usled toga narasle troškove štampanja celokupnog tiraža. Ipak, nam damo se da će knjiga u nešto izmenjenom izdavačkom aranžmanu uskoro ugledati svetlo dana. Na ovim podacima se zahvaljujem prof. dr Vuku Radoviću, upravniku Izdavačkog centra Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

³⁹ Prof. dr Jovica Trkulja mi je učinio dostupnim pripremljeni, neobjavljeni elektronski rukopis knjige, na čemu mu se ovom prilikom zahvaljujem.

- [3] *Komunizam na Beogradskom univerzitetu 1929–1940*. 2001 [1940]. Beograd; fototipsko izdanje, ur. Aleksandar Željko Jelić. Beograd: Junior.
- [4] Konstantinović, Mihailo. 1998. *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939–1941, londonske beleške 1944–1945*, prir. Radomir Konstantinović. Novi Sad: Agencija „Mir“.
- [5] Schweizerisches Zivilgesetzbuch, vom 10. Dezember 1907 (Stand am 1. Juli 2022). https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/de, poslednji pristup 12. oktobra 2022.

Literatura

- [1] Avramović, Sima. 2014a. Nukleus takmičenja u besedništvu na Pravnom fakultetu u Beogradu. 22–23. *Primenjena retorika: 20 godina takmičenja u besedništvu*, prir. Sima Avramović, Dejan A. Milić. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [2] Avramović, Sima. 2014b. Srpski građanski zakonik (1844) i pravni transplanti – kopija austrijskog uzora ili više od toga? 13–45. *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, ur. Milena Polojac, Zoran S. Mirković, Marko Đurđević. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [3] Blagojević, Borislav T. 3–5/1978. Zakon o obligacionim odnosima u svetlosti svog vremena. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 227–243.
- [4] Brajković, Vladislav. 1983. Mihailo Konstantinović (1897–1982). *Ljetopis Jugoslavenske akademije (za godinu 1982)* 86: 280–281.
- [5] Brkić, Milan. 3–5/1978. Opšta pitanja uređenja obligacionih odnosa. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 305–333.
- [6] Čavoški, Kosta. 2011. *Ustav kao sredstvo agitacije i propagande*. Beograd: Institut za savremenu istoriju – Službeni glasnik.
- [7] Đorđević, Živomir. 3–5/1978. Načelo jednake vrednosti davanja prema Zakonu o obligacionim odnosima. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 349–366.
- [8] Đurović, Radomir, Miodrag Orlić. 3–5/1978. Od Opšteg imovinskog zakonika do Zakona o obligacionim odnosima: Doprinos profesora Mihaila Konstantinovića. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 245–266.

- [9] Đurović, Radomir. 1–2/1982. In memoriam profesoru dr Mihailu Konstantinoviću. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 30: 7–11.
- [10] Gačić, Dragan (ur.). 2015. *Odlikovanja iz legata Istorijskog arhiva Beograda: katalog izložbe*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- [11] Glenn, H. Patrick. 200. *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. Oxford: Oxford University Press.
- [12] Hellenic Institute of International and Foreign Law. 2022. Directors. <https://hiifl.gr/en/p/directorship>, poslednji pristup 22. oktobra 2022.
- [13] Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. 2022. Članovi akademije. <https://www.info.hazu.hr/clanovi-akademije/clanovi/#>, poslednji pristup 20. oktobra 2022.
- [14] In memoriam profesoru dr Mihailu Konstantinoviću. 1–2/1982. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 30: 13–17.
- [15] Jovičić, Miodrag. 1995. Ideje Mihaila Ilića o teritorijalnoj organizaciji vlasti u međuratnoj Jugoslaviji. 263–270. *Pravna i politička misao Mihaila Ilića: saopštenja sa naučnog skupa održanog 10. XI 1994. godine*, prir. Dragaš Denković i Jovica Trkulja. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [16] Kandić, Ljubica. 2002. *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1905–1941*. Druga knjiga, II tom. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- [17] Kandić, Ljubica. 2005. *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1941–1945*. Treća knjiga. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- [18] Kapor, Vladimir. 3–5/1978. Primena običaja i uzansi po Zakonu o obligacionim odnosima. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 335–347.
- [19] Kompanjet, Zoran. 3–5/1978. Realni ugovori nakon stupanja na snagu Zakona o obveznim odnosima. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 617–628.
- [20] Konstantinovitch, Mihailo. 1923. *Le „periculum rei venditae“ en droit romain: thèse pour le doctorat (Ès-Sciences Juridiques), Présentée et soutenue devant la Faculté de Droit de l'Université de Lyon le Samedi 8 Juillet 1923, à 15 h. 30*. Lyon: Université de Lyon – Faculté de Droit.
- [21] Konstantinović, Mihailo. 1924. Prilog teoriji rizika u rimskom klasičnom pravu. *Arhiv za pravne i društvene nauke* VIII. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 247–260.

- [22] Konstantinović, Mihailo. 1925a. Zabrana zloupotrebe prava i socijalizacija prava. *Arhiv za pravne i društvene nauke* H. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 261–281.
- [23] Konstantinović, Mihailo. 11/1925b. Privatnopravni položaj žene, – kakav je i kakav bi trebao da bude. *Nova Evropa* XL: 326–335.
- [24] Konstantinović, Mihailo. 1925c. Označavanje zakona. *Arhiv za pravne i društvene nauke* HI. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 294–306.
- [25] Konstantinović, Mihailo. 1928. Književni i umetnički rad i pravo (Autorsko pravo). *Letopis Matice srpske* 318. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 308–350.
- [26] Konstantinović, Mihailo. 1930. Tendencija modernih zakonodavstava u smislu ograničenja prava na nasleđivanje. *Društveni život*. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 351–360.
- [27] Konstantinović, Mihailo. 1931. Hipoteka na stoci. *Spomenica četvrtog kongresa pravnika Kraljevine Jugoslavije*, ur. Stojan Jovanović. Beograd: Kongres pravnika Kraljevine Jugoslavije. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 365–383.
- [28] Konstantinović, Mihailo. 2–3/1933. Jugoslovenski građanski zakonik (Austrijski ili Crnogorski zakonik?). *Pravni zbornik*. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 384–396.
- [29] Konstantinović, Mihailo. 1936. Kolektivni ugovori o radu. *Naša stvarnost*; preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 397–409.
- [30] Konstantinović, Mihailo. 1945. Reforma braka i zaštita dece i majki u Sovjetskom savezu. *Arhiv za pravne i društvene nauke* I. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 448–467.
- [31] Konstantinović, Mihailo. 1947. Opšte napomene uz teze za predprojekat zakona o nasleđivanju. *Arhiv za pravne i društvene nauke* III. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 468–483.
- [32] Konstantinović, Mihailo. 1951. Odnos između prava na naknadu štete i prava na osiguranu sumu (pitanje kumuliranja). *Arhiv za pravne i društvene nauke* 2. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 496–506.

- [33] Konstantinović, Mihailo. 1952. *Obligaciono pravo: skripta. 1: Opšti deo (prema beleškama sa predavanja profesora M. Konstantinovića sredio V. Kapor)*. Beograd: Naučna knjiga.
- [34] Konstantinović, Mihailo. 1952. Osnov odgovornosti za prouzrokovanu štetu. *Arhiv za pravne i društvene nauke* 3. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 507–519.
- [35] Konstantinović, Mihailo. 4/1957. Stara „Pravna pravila“ i jedinstvo prava. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*: 431–437. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 540–548.⁴⁰
- [36] Konstantinović, Mihailo. 3/1958. Osiguranje i odgovornost u jugoslovenskom pravu. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*: 264–276. Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 559–574.
- [37] Konstantinović, Mihailo. 1974. Konvencija o zastarelosti u oblasti međunarodne prodaje telesnih pokretnih stvari. *Strani pravni život* 82: Preštampano u *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 582–605.
- [38] Konstantinović, Mihailo. 1976. Predgovor. *Švajcarski zakonik o obligacijama od 30. marta 1911. godine. Sa izmenama i dopunama izvršenim do 1. januara 1976. godine*. Beograd: Institut za uporedno pravo – Savremena administracija. Preštampano kao Predgovor za prevod Švajcarskog zakonika o obligacijama. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3–4/1982: 606–615.
- [39] Konstantinović, Mihailo. 2006 (1. izd. 1969). *Obligacije i ugovori: Skica za zakonik o obligacijama i ugovorima*. Beograd: Službeni list SCG.
- [40] Krulj, Vrleta. 3–5/1978. Monetarni nominalizam i doktrina valorizma. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 389–408.
- [41] Kršljanin, Nina. 2020. Živojin Perić o uporednom pravu. 209–226. *Živojin M. Perić: ličnost i delo*, ur. Marija Draškić, Nina Kršljanin. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- [42] Lukić, Radomir. 1–2/1982. In memoriam profesoru dr Mihailu Konstantinoviću. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 30: 5–7.

40 U izdanju iz 1982. godine pogrešno stoji da je članak izvorno štampan u *Analima* 3–4/1952, što je očigledna štamparska greška, jer je časopis počeo da izlazi tek 1953. godine.

- [43] Marinković, Tanasije. 2020. Ustavni identitet vidovdanske Jugoslavije. 95–121. *Sto godina od ujedinjenja: formiranje države i prava*, prir. Boris Begović, Zoran S. Mirković. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- [44] Marković, Božidar. 7–8/1990. Mihailo Konstantinović, kodifikator jugoslovenskog prava. *Pravni život* 40: 1157–1164.
- [45] Marković, Ratko. 1–3/1991. Povest fakultetskog časopisa. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 39: 1–9.
- [46] Marković, Svetislav Lj., Lela Pavlović. 3–4/2015. Čačanske godine Mihaila Konstantinovića. *Hereticus* 13: 76–97.
- [47] Marković, Svetislav Lj. 3–4/2015. Mihailo Konstantinović u Ivanjici. *Hereticus* 13: 98–110.
- [48] Milojević, Momir. 1–2/2003. Profesor i dekan Mihailo Konstantinović. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 51: 173–183.
- [49] Milošević, Čedomir. 1–2/1982. In memoriam profesoru dr Mihailu Konstantinoviću. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 30: 11–12.
- [50] Mirković, Zoran. 2020. Kodifikovanje građanskog zakonika nove države i njegovo mesto u istoriji međuratnih evropskih kodifikacija. 267–300. *Sto godina od ujedinjenja: formiranje države i prava*, prir. Boris Begović, Zoran S. Mirković. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- [51] Orlić, Miodrag *et al.* 1–2/2003. Reč uredništva. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 30: 8–9.
- [52] Pajić, Ivana. 3–4/2015. Bibliografija radova profesora dr Mihaila Konstantinovića. *Hereticus* 13: 271–319.
- [53] Perović, Slobodan. 2006. Skica za jedan portret. 7–32. Konstantinović, Mihailo. 2006 (1. izd. 1969). *Obligacije i ugovori: Skica za zakonik o obligacijama i ugovorima*. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu.
- [54] Popović, Dragoljub. 3–4/2015. Uporišne tačke Konstantinovićeve politike. *Hereticus*: 60–65.
- [55] Poznić, Borivoje. 3–5/1978. Osvrt na neke odredbe Zakona o obligacionim odnosima. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 367–338.
- [56] Ristić, Slađan *et al.* 2016. *Katalog odlikovanja Republike Srbije, vojnih spomen-medalja i vojnih spomenica* (2. izd.). Beograd: Ministarstvo odbrane (Medija centar „Odbrana“).

- [57] Savinji, Fridrih Karl fon. 1998 (1. izd. 1814). *Zakonodavstvo i pravna nauka* (prev. Branimir Živojinović). Podgorica: CID.
- [58] Saccoccio, Antonio. 2020. *Il mutuo nel Sistema giuridico romanistico: Profili di consensualità nel mutuo reale*. Torino: G. Giappichelli Editore.
- [59] Simović, Vojislav *et al.* 3–5/1978. Reč Uređivačkog odbora (bez naslova). *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 225–226.
- [60] Simović, Vojislav *et al.* 1–2/1982. Reč Uređivačkog odbora (bez naslova). *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 30: 3.
- [61] Stanojević, Obrad. 3–5/1978. „Skica“ Mihaila Konstantinovića. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 26: 267–284.
- [62] Stefanovski, Mirjana. 1995. Pitanje pravne valjanosti Uredbe o Banovini Hrvatskoj. 306–318. *Pravna i politička misao Mihaila Ilića: saopštenja sa naučnog skupa održanog 10. XI 1994. godine*, prir. Dragaš Denković i Jovica Trkulja. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [63] Tot, Ivan. 2022. Poredbenopravni utjecaji na Zakon o obveznim odnosima. 3–99. *Hrvatsko obvezno pravo u poredbenopravnom kontekstu: Petnaest godina Zakona o obveznim odnosima*, ur. Ivan Tot i Zvonimir Slakoper. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- [64] Trkulja, Jovica. 3–4/2015. Politika sporazuma Mihaila Konstantinovića. *Hereticus* 13: 11–37.
- [65] Trkulja, Jovica. 2021. „Gresi“ Mihaila Konstantinovića (intervju, razgovarala Anđelka Cvijić). *Novi magazin*. 1. maj. <https://novi-magazin.rs/iz-nedeljnika-nm/246025-jovica-trkuljagresi-mihaila-konstantinovica>, poslednji pristup 29. septembra 2022.

Nina KRŠLJANIN, PhD

Assistant Professor, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia

MIHAILO KONSTANTINOVIĆ (1897–1982): A JURIST WHO DEFINED AN ERA

Summary

The article provides a biographical overview of the life and work of Mihailo Konstantinović, professor at the University of Belgrade Faculty of Law and corresponding member of the Yugoslav Academy of Arts and Sciences. This contribution covers his education, university and scientific career, political engagement, work on legislation and in professional associations. The article reflects on the contribution of Mihailo Konstantinović to Serbian legislation and jurisprudence and the recognition he deserved, as well as on the controversies of his life and work, concluding that a more detailed study of his character and work is undoubtedly necessary.

Key words: *Biography. – Civil law. – Yugoslavia. – Government of the Kingdom of Yugoslavia. – Legislator.*

Article history:

Received: 31. 10. 2022.

Accepted: 30. 11. 2022.